УДК 2-725(571.1)

З.Ә. Тычинских

XVI–XVIII ГАСЫРЛАРДА КӨНБАТЫШ СЕБЕРНЕҢ МӨСЕЛМАН ЭЛИТАСЫ

Рассматривается вопрос о составе мусульманской элиты в период Сибирского ханства и в более позднее время. Особое внимание отводится категориям сейидов и ахунов. Показано их присутствие в Западной Сибири в достаточно ранний период. Рассмотрены отдельные персоналии высшего мусульманского духовенства. Показана их роль в распространении ислама в Сибири.

Ключевые слова: Западная Сибирь, ислам, мусульманское духовенство, ахуны, сейиды, сибирские татары.

The question of the composition of the Muslim elite during the period of the Siberian Khanate and at a later time is considered. Particular attention is paid to the categories of seyyids and akhuns. Their presence in Western Siberia in a fairly early period is shown. Some personalities of the higher Muslim clergy were studied. Their role in the spread of Islam in Siberia is shown.

Keywords: Western Siberia, Islam, Muslim clergy, Akhuns, Sayyids, Siberian Tatars.

Көнбатыш Себердәге ислам тарихы турында. Историографик аспект

Соңгы вакытта Себердә ислам тарихы буенча хезмәтләрнең саны шактый артуга карамастан, тикшеренүчеләрнең бу тема белән кызыксынулары кимеми [Бустанов, 2009; 2012; 2013; Исхаков, 1997; 2011; Маслюженко, 2019; Селезнев, 2018; Татауров, Корусенко, 2015 һ.б.]. Бу Көнбатыш Себерне исламлаштыру мәсьәләсенең озак вакытлар аз өйрәнелгән тема булып калуы, шулай ук, чыганаклар базасы шактый сай булган шартларда, аны тикшерүнең яңа алымнарын эзләү белән бәйле.

Бүгенге көндә тикшеренүчеләр алдында торган иң мөһим бурычларның берсе – Көнбатыш Себер территориясендә исламлаштыру процессының гомуми схемасын эшләү, аның характерын һәм төп этапларын ачыклау.

Историографиядә мөселман диненең бу территорияләргә үтеп керә башлавы турында берничә фараз бар. Әйтик, Төмән тикшеренүчесе Р.Х. Рәхимов Себергә исламның шактый иртә үтеп керүе турында яза. Аның фикеренчә, бу процесс XII гасырның беренче яртысында башланып китә.

Шуңа бәйле рәвештә, Себергә ислам диненең шактый иртә (XII гасырда) үтеп керүен күздә тоткан Ф.Т. Вәлиев гипотезасы игътибарга лаек. Ул, В.П. Даркевич хезмәтенә таянып, сәүдә кәрваннары составындагы Идел буе болгарлары һәм гарәп руханилары

вәкилләренең, һәм хәтта X гасырда Идел буе болгарларына Багдад хәлифәлеге илчелеге белән килгән гарәп руханиларының Көнбатыш Себердә ислам динен тарату ихтималы зур булуын ассызыклый [Валеев, 1993, с. 171]. Әмма, тулаем алганда, Ф.Т. Вәлиев фикеренчә, «Себер татарлары исламны казан татарларының бабаларына караганда соңрак... ә бараба татарлары XVIII гасырда гына кабул иткән» һәм историографиядә ислам диненең Себергә соңрак (XIV гасыр азагында) үтеп керүе һәм таралуы турындагы версияне тарихта аеруча киң таралган [Валеев, 1993, с. 169].

Мөселман шәех-миссионерларының килүе турындагы легенда белән бәйле әлеге версия күп кенә тарихи хезмәтләрдә урын алган, һәм ул Тобольск музей-тыюлыгында сакланучы, үз вакытында Н.Ф. Катанов тарафыннан тәрҗемә ителгән кулъязмаларга [Катанов: 1904] барып тоташа. Алар, кайбер тикшеренүчеләр фикеренчә, Карагай кулъязмасының соңгы нөсхәләре булып тора. Берсе – Сәид Вәккас б. Рәҗәб Аллакулов, икенчесе Кәшшаф Әбүсәидов тарафыннан һиҗри буенча 797 елда (1394–1395) язылган. Алардагы мәгълүматларга караганда, Нәкышбәндия тарикатына нигез салучының боерыгы буенча 336 шәех, һәм алар белән бергә 1700 җайдак һәм Күк Урда ханы Шәйбан, бергәләп, Иртыш буйлап төшәләр, анда Тархан хан иленнән «дингә нык ышанучылар хакиме кылычыннан качып» килгән халык, шулай ук Хотан, Нугай һәм Кара Кыпчак халыклары яши торган була. Кытайдан качып киткән халык турында кулъязма авторлары «курчакларга, ягъни потларга табынучы татарлар» дип хәбәр итәләр. Кулъязмаларда шулай ук Хуҗа Баһаветдиннең шәехләргә бу халыкларны вәгазьләргә, тәкъдим кабул ителмәгән очракта, алар белән дин өчен бөек сугыш башларга әмер бирүе турында әйтелә. Әлеге халыклар ислам динен кабул итүдән баш тартканнар. Бөек сугыш булган. Яр буйларында татарлар һәм мәҗүсиләр яшәгән бер генә елганы да, сазлыкны да, чокырны да калдырмаганнар. Ләкин үзләре дә авыр югалтуларга дучар булганнар. Исән калган остяклар, исламны кабул итмичә, урманга качканнар, Тархан белән килгән кешеләр кабат Кытайга кайтып киткәннәр. 300 шәех дин өчен сугышларда һәлак булган. Ә исән калган 66 шәехнең өчесе, дингә өйрәтү өчен, Себердә яшәп калган. Шушы вакыйгалардан соң, дип хәбәр ителә кулъязмада, төбәктә ислам дине урнашкан [Катанов, 1904].

А.К. Бустанов Себердә ислам диненең шактый соң тарала башлавы турындагы версияне тәкъдим итә. Тикшеренүче фикеренчә, 1394–1395 елларга караган кайбер манускриптларда телгә алынган шәехләрнең Көнбатыш Себердә Баһаветдин Нәкышбәнд исеме белән бәйле булган «ислам динен кертү» максаты белән оештырылган явы, Ясәвия һәм Нәкышбәндия тарикатлары арасында көндәшлек күзәтелгән XVI–XVII гасырларда уздырылган булырга мөмкин [Бустанов, 2009, с. 159].

Омск шәһәре галимнәре А.Г. Селезнев һәм И.А. Селезнева фикеренчә, Көнбатыш Себердә ислам дине таралу Алтын Урданы һәм

Алтын Урдадан соңгы дәүләтләрне исламлаштыруның гомуми контекстында алып барылган [Селезнев, Селезнева, 2018, с. 243]. Бу хәл әле тагын да тирәнрәк өйрәнүне таләп итсә дә, Себердә исламлаштыру барышын чыганаклар нигезендә, Алтын Урдадагы синхрон процесслар белән чагыштырып карап кына торгызырга мөмкин [Маслюженко, 2019]. Ислам таратуда Ясәвия һәм Нәкышбәндия суфи тарикатлары мөһим роль уйнаган. Д.Н. Маслюженко, Казан тарихчысы Д.М. Исхаков кебек үк, Себердәге бу процесслар Шәйбанилар династиясе белән бәйле дип саный. Аларның конфессиональ сәясәте нәтиҗәсендә ислам башта хөкемдарлар сараенда һәм күчмә аксөякләр даирәсендә, ә аннары гади халык арасында таралган һәм «Төмән һәм Себер ханлыгының дини картасында төп урынны алган» [Маслюженко, 2019].

Археологик һәм этнографик материалга мөрәҗәгать итүгә дә карамастан, чыганаклар базасының сай булуы әлегә фәнни эзләнүләр исламның Себер төрки-татар политийларының аксөякләр катлавына йогынтысын тикшерү кысаларыннан чыгарга мөмкинлек бирми. Төп, ясак түләүче халыкны исламлаштыруга килгәндә, Д.Н. Маслюженко «...для времени Тюменского ханства можно говорить и о том, что процесс исламизации охватил и рядовые группы кочевников» дип фаразлый [Маслюженко, 2019, с. 149]. Шул рәвешле, галим Көнбатыш Себер төрки халкының, һәрхәлдә, аның югары стратларының шактый иртә исламлашу версиясен тәкъдим итә.

Тикшеренүчеләрнең күбесе Себер төбәгендә ислам дине таралу барышында Әхмәтгәрәй һәм Күчем ханнарның аерым роль уйнавын ассызыклый, алар идарә иткән чорда Төмән һәм Себер ханлыкларында ислам төп урынны алган. Тарихи әдәбияттагы өч миссиянең дә Күчем хан тарафыннан оештырылуы турындагы версия бик үк төгәл түгел. Булган чыганакларга таянып, шуны әйтергә мөмкин: Себер ханлыгы җирләрендә ислам динен таратуның беренче миссиясен Күчемнең олы абыйсы Әхмәтгәрәй хан оештырган дияргә була. Ул Себер ханлыгында Күчемгә кадәр идарә иткән. «Предание тобольских татар о прибытии в 1572 г. мухаммеданских проповедников в г. Искер» китабында түбәндәге юллар бар: «В его время умер шейхуль ислам Искерской земли» и Ахмед-Гирей обратился к правителю бухарского ханства с просьбой прислать «великого шейхуль ислама» [Катанов, 1897, с. 51].

Һәрхәлдә Искер йортының югары катлавына исламның билгеле булуы Радловның «Образцы...» китабында да раслана. Анда «Происхождение аула Сала» легендасында авылга нигез салучының Сала исемле булуы әйтелә. Аның атасы Сөләйман бай турында болай диелгән: «...пришел на эти земли из Бухары в составе людей Тайбуга-бия, сына Шах-Мурада. Вместе с Тайбугой прибыли на земли будущего Искира 500 человек, среди которых был муфтий и мударрис… Пришельцы основали город Искир…» [Усманов, Шайхиев, 1979, с. 91].

Тайбуга бәклеге (Искер йорты) халкының бер өлеше ислам динен кабул итсә дә, ислам бу төбәктә соңрак ныгып урнаша: «...широкое внедрение ислама в Сибирском ханстве произошло незадолго до его завоевания Московским государством, в связи с чем можно предположить, что становление системы исламского сообщества и формирование исламских институтов происходило достаточно поздно – на рубеже XVI–XVII вв., что во многом может объяснять определенные их особенности» [Татауров, Корусенко: 2015, с. 804].

С.Ф. Татауров һәм М.А. Корусенко Себер төбәгендә ислам дине таралуның түбәндәге чорларга бүленешен тәкъдим иттеләр:

1. XII гасыр ахыры – XIV гасыр башы – җәмгыятьтәге югары катлауның яңа дин белән танышуы;

2. XVI гасырның 60–70 нче еллары – XVI гасыр ахыры – Себер ханлыгы яшәгән вакыт – Себер ханлыгы халкы тарафыннан исламны дәүләт дине буларак кабул итү буенча Күчем хан эшчәнлеге белән бәйле;

3. XVII–XVIII гасырлар – эре шәһәрләр тирәсендә һәм кайбер авыл торак пунктларында җәмгыятьләр оешу дәвам итә;

4. XIX гасыр –XX гасыр башы, Көнбатыш Себернең төрки телле халкы тулаем исламлаша. Бу этап Идел-Урал буе татарларының Көнбатыш Себергә күпләп күчеп утыруы белән бәйле [Татауров, Корусенко, 2015, с. 804].

Безнең карашка, тәкъдим ителгән схемада исламлаштыру процессында зур роль уйнаган «Бохарлылар» факторы исәпкә алынмаган, шулай ук Идел-Урал буе татарларының роле бераз арттырып бәяләнгән. Бу төркем Себергә күпләп күченгән вакытка – XIX гасыр ахыры – XX гасыр башына – Себер татарлары инде күптән мөселман булган.

Себер сәетләре

Себер ханлыгы чорында һәм соңгырак дәверләрдә төбәктәге мөселман руханиларының составы турындагы мәсьәлә бик аз өйрәнелгән. Шунысы билгеле: исламлаштыру нәтиҗәсендә ислам дине әһелләре дә Себер ханлыгы элитасы составына кергән. Төрки-татар дәүләтләрендә иң югары рухани затлар булып сәетләр саналган. Алар Мөхәммәд пәйгамбәр нәселеннән булганнар һәм мөселман дин әһелләренең үзенчәлекле категориясен тәшкил иткәннәр [Исхаков, 2011, с. 5]. Алтын Урда дәүләтендә һәм аннан соңгы татар ханлыкларындагы сәетләр институты Д. Де Виза һәм Д.М. Исхаков хезмәтләрендә шактый җентекләп тикшерелә [Исхаков, 1997; Исхаков, 2011; DeWeese, 1994; DeWeese, 1995]. Тикшеренүчеләр төрки-татар дәүләтләрен исламлаштыру процессында сәетләрнең аеруча зур роль уйнавын билгеләп үтәләр. Д.М. Исхаков сәетләрнең Шәйбанилар дәүләтендә, аннары Себер ханлыгында булуын ачыклый [Исхаков, 1997; Исхаков, 2011, с. 24].

Шул ук вакытта, ул билгеләп үткәнчә, Себер ханлыгына кагылышлы сәетләр институты турындагы мәгълүматлар шактый

соң – Күчем хан идарә иткән чорда гына пәйда була [Исхаков, 2011, с. 25]. Шуның белән бергә, сәетләрнең Шәйбанилар дәүләтендә күпкә иртәрәк булуы да билгеле. Чыганакларга нигезләнеп, дәүләт халкын исламлаштыру чорында хан сараенда сәетләрнең роле аеруча зур булган, дип тә әйтергә мөмкин.

Әйтик, Әбелхәер хан даирәсендә үк Кара сәет һәм Колмөхәммәд сәет була, алар ханның кайбер походларында катнашып, дини вазифалар гына түгел, хәрби функцияләр дә үтиләр [DeWeese, 1995, p. 619–620]. С.В. Бахрушин XV гасырда Казан ханлыгыннан качып китеп, Ибәк хан янына килгән Тәвәкәл һәм Касыйм сәетләр турында яза: «К Ибаку поехали другие сторонники Али-хана: Бегиш с сыном Утешем, сеиды Табекай (Тевекел) и Касым и «иные их товарищи»… [Бахрушин, 1955, с. 156]. Д.М. Исхаков Себер ханлыгындагы ике «югары сәетнең» исемен атый – Ярым сәет (1572–1574) һәм аның бертуганының улы Дингали сәет (чама белән 1574–1575 еллардан алып 1582 елга кадәр) [Исхаков: 2011, с. 173–174]. Ярым сәетнең ата-бабалары Искер йортында югары сәетләр булып торган булырга мөмкин, дип фаразлый [шунда ук, б. 170–171]. Югарыда аталганнардан тыш, Күчем хан заманында шулай ук Толмөхәммәд (Толмәмәт) сәет тә киң билгеле булган дип әйтергә мөмкин. Себернең Мәскәү дәүләте составына керү чорына караган документларда аның исеме еш искә алына [АИ, 1841, с. 7]. Толмәмәт сәет 1598 елда Тара воеводасы А. Воейков тарафыннан әсирлеккә төшкән кешеләр арасында була, соңгысы Борис Годуновка язган хатында болай дип белдерә: «...и я холоп твой привел к шерти Кучюмова Тул-Мамета сеита» [АИ, 1841, с. 3]. Хатта шулай ук Толмәмәтне кайда җибәрүе хәбәр ителә: «Кучюма царя сыскивать в Чаты и в Колмаки, и где он Кучюмам царя найдет, и я холоп твой приказал ему говорить Кучюму царю, чтоб Кучюм царь ехал служить к тебе…» и «к Чатцким лутчим людям, чтобы все они шли лутчие люди в твой Государев Царев и Великого князя Бориса Федоровича Всеа Руси город на Тару…» [АИ, 1841, с. 4]. Күчем янына җибәрелгән Толмәмәт ханны тапкан, ике көн буе аның белән бергә һәлак булган татар сугышчыларын җырлаган [АИ, 1841, с. 4–5].

Себер Мәскәү дәүләтенә кушылганнан соң да, биредә сәетләрнең нәселләре сакланып калган. Мәсәлән, бу турыда Г.Ф. Миллер болай дип яза: «...об сеитской семье, которая живет недалеко от Тобольска в Сабанаковых и Тадзымовых юртах, сохранилось предание, что они ведут свой род от времен Кучума. Эта семья замечательна еще тем, что ее родоначальник Дин-аул-ходжа, родом из Ургенча, был женат на дочери хана Кучума по имени Нал-Ханиша. В Тобольске же мне была сообщена следующая родословная: Дин-аул-ходжа имел трех сыновей – Султамет-ходжу, Сеитмемета и Аксеита, которые обосновались в Таре; сыновья Сулмамета: Юсуп-ходжа и Аюп-ходжа жили в Тобольске. Сыновья же Аюп-ходжи: Султамет-ходжа и Яя-ходжа жили в мое время в вышеназванных юртах» [Миллер, 1999, с. 196].

Себер ханлыгы чоры ахуннары

Тикшеренүчеләр шулай ук мөселман дин әһелләренең шәех, мулла, хаҗи, абыз (хафиза), мөфти һәм мөдәррис кебек категорияләрен дә атыйлар [Исхаков, Измайлов, 2007, с. 271]. Әлеге мәгълүматлар Себер татарларыннан В.В. Радлов тарафыннан язып алынган «Ильяс мулла атасындан ишеткәне» риваяте белән дә раслана. Анда Әхмәтгәрәй һәм шәехел-ислам белән бергә Себергә килгән дин әһелләре – шәехләр, муллалар, ахуннар һ.б. санап үтелә [Радлов, 1872, с. 212].

Күчем ставкасында «муллалар, сәетләр һәм абызларның...» булуы Себер елъязмаларында, аерым алганда, Есипов елъязмасында искә алына [ПСРЛ, 1987, с. 84]. Дөрес, Себер ханлыгында Әхмәтгәрәй белән бергә килгән мөселман миссиясе һәм руханилар составындагы ахуннар булуы мәсьәләсендә Д.М. Исхаков үзенең шикләнүен белдерә. Бу термин XIX гасыр «эзе», ягъни ахуннар киңрәк билгеле булган заманга бәйле дип саный [Исхаков, 2011, с. 178]. Алар хакында риваятьтә, шулай ук Г.Ф. Миллерның хәбәрләрендә [Миллер, 1999] әйтелүгә карамастан, тикшеренүче ханлыкта ахуннарның булуы гипотетик ревештә, һәм ахуннар дигәндә, дин әһелләренең башка категорияләре – муллалар, абызлар күздә тотыла, дип саный [Исхаков, 2011, с. 178–179].

Әмма кайбер материаллар ахуннарның Себер татарлары тарихында хан заманы һәм ханнан соңгы чор номенклатурасында булуы турында гына түгел, ә XVI гасыр ахыры – XVII гасыр башында ахун вазифасын үтәгән реаль шәхесләр булуын дәлилли. Билгеле булганча, ахун (фарсыча хаванд яки ахунд – остаз, әфәнде) дип, гадәттә, ислам дине илаһиятчеләрен, галимнәрен, баш рухани затларын, мәхкәмә карарларын һәм дини-хокукый күрсәтмәләр чыгару хокукына ия мөселман хокукы белгечләрен атыйлар.

...Сәетләр династиясенә килгәндә, Себер ханлыгы чорыннан билгеле һәм Күчемнең кияве булган Дингали сәет XVI гасыр ахыры – XVII гасырның беренче өч унъеллыгына караган документларда искә алына: «тарский юртовской татарин сеид Тенелей Берелеев», находившийся на русской службе [Исхаков, 2011, с. 168; Бахрушин, 1955, с. 165]. Ул һәм аның варислары ханлык чорындагы югары дин әһеле статусларын югалталар, әмма сәетләр нәселеннән булулары аркасында татар халкы арасында аларның дәрәҗәсе дә, абруе да саклана.

«Шәҗәрә рисаләсе»ндә ахуннар

Ахуннар категориясе XVII һәм XVIII гасырларга караган Себер материалларында бар. Әйтик, Тара сәетләренең шәҗәрәсе язылган «Шәҗәрә рисаләсе»ндә хикәяләү Йосыф бинең улы Хуҗам-Шүкүр исеменнән алып барыла, ул үзен Тубыл шәһәренең ахуны дип атый. Алга таба ул түбәндәгеләрне хәбәр итә: «наш отец Йусуф был бием во времена хана Кучума. Наш отец из этого мира переселился, но от него мы, Ходжам-Шукур-ахун, слышали о прибытии для обуче-

ния исламской вере Дин Али-ходжи, а также его происхождение от Сайид-Аты…» [Бустанов, 2009].

Китерелгән мәгълүматлардан чыгып, ахун Хуҗам-Шүкүр XVI гасыр ахыры – XVII гасырның беренче яртысында Тубылда (Тобольск) яшәгән. Рисаләдә әйтелгәнчә, Дингали хуҗа Тарадан Тубылга килгән, анда ул мөселман руханилары белән очрашкан, алар арасында ахун Хуҗам-Шүкүр, шулай ук Шәрбәти шәех исемнәре атала. Дингали хуҗа аларга «Ермак фетнәсендә» үзенең шәҗәрәсен югалтуын һәм аны торгызу өчен Үргәнҗкә барырга җыенуын хәбәр итә. Әмма югарыда исеме телгә алынган ахун аны сәяхәттән баш тартырга үгетли һәм болай ди: «Мы Вам сами напишем родословие на основе свидетельства всего народа и со слов и свидетельства прибывшего с Вами Шербети-шайха» [шунда ук]. Тубыл ахунының Дингали хуҗаның «сәетләр» нәселеннән булуын раславы һәм аның югалган нәсел шәҗәрәсен шул вакыйгаларның шаһитлары булган кешеләрнең сөйләве буенча торгызуы Тубыл губернасы Тара өязе Хуҗа авылында яшәгән хуҗаларның шәҗәрәләрендә сакланып калган [шунда ук].

Тубыл тарих-архитектура музей-тыюлыгы фондларында сакланучы Сәгъде Вәкъкас б. Рәҗәб Мәмәт-Аллакулның «Тубыл кульъязмасын»да (ул күбрәк «Көнбатыш Себер халыкларына (инородецларына) каршы Шәех Баһаветдиннең дини сугышлары турында» кулъязмасы буларак билгеле) шулай ук ахуннар турында әйтелә. Кулъязма текстының шактый өлеше Көнбатыш Себерне исламлаштырганда һәлак булган шәехләрнең изге каберләрен теркәүгә багышланган. Бу чарада, Сәгъде Вәкъкас б. Рәҗәп Мәмәт-Аллакул күрсәткәнчә, Ибне Йәмин хуҗа белән бергә изге каберләрне (астана) бер шәҗәрәгә туплаган «Тубыл һәм Томск» ахуны Габделкәрим казый да катнашкан. Аннары сүз астананың тулыландырылган исемлегенең «Тубыл ахуннары»на җибәрелүе турында бара [Бустанов, 2011, с. 61–65]. Ә «Тара йорты ахуннары» 49 астананың ачык булуы турындагы серне белеп тора [Бустанов, 2011, с. 61–65]. Күчем хан идарә иткән вакытта ук Себергә килгән Шәрбәти шәех астаналарны исәпкә алуны оештыручыларның һәм анда катнашучыларның берсе дип күрсәтелгән. Кулъязмада тасвирланган вакыйга авторларының берсе «Тубыл һәм Томск» ахуны дип аталу сәбәпле, әлеге хәлләр XVII гасыр башына (1604 елдан да иртәрәк түгел), Томскига нигез салынган вакытта карый дип фаразларга мөмкин. Шулай итеп, XVII гасыр башында яшәгән тагын бер Тубыл ахунының исеме ачыклана. Мөгаен, нәкъ менә ул әлеге вазифада Хуҗам-Шүкүр б. Йосыфны алыштырган.

Тубыл ахуны Хуҗам-Шүкүр б. Әвәзбакый

Чыганакларда яңадан Хуҗам-Шүкүр исемен Тубыл татарларының ахуны сыйфатында без XVIII гасырның беренче яртысында очратабыз, аның атаклы Себер морзалары Колмәмәтовлар нәселенә (алар төбәкнең йомышлы һәм ясаклы татарлары белән татарлардан башлыклар сыйфатында идарә иткәннәр) турыдан-туры мөнәсәбәте

бар [Тычинских, 2010, с. 118–125]. Күптән түгел Пермь крае Дәүләт архивында Чиләбе тарихчысы Г.Х. Сәмигуллов тарафыннан Колмәмәтовлар гаиләсенә кагылышлы яңа документлар табылды. Шулар арасында Колмәмәтовларның морза «Әвәзбакый Колмәмәтовтан» башланган «Поколенная роспись»е дә бар. Ул шәҗәрәдәге XVIII гасырга нисбәтле кайбер моментларны ачыкларга ярдәм итте. Әйтик, XVII гасырда яшәгән Әвәзбакый Колмәмәтовның биш улы булган – Назар, Морзат, Сабанак, Мәмәтморат и Хоцамшүкүр. Аларның берсе, Сабанак, йомышлы татарларның башлыгы булып торган дип күрсәтелә, ә Хоцамшүкүр ахунлык иткән [ГАПК. Ф. 314. Оп. 1. Д. 109. Л. 82]. Шулай итеп, «Роспись»тәге мәгълүматларга караганда, Тубыл йомышлы татары Әвәзбакый Колмәмәтов улларының берсе ахунлык иткән [Тычинских, 2010, с. 117]. XVIII гасырның беренче чирегендә Тобольскида тоткын швед офицеры Ф.И. Табберт-Страленберг тарафыннан Әбелгази Баһадир ханның «Шәҗәрәи төрк» тарихи хроникасы күчермәсе табылу тарихы Әвәзбакыйның шушы улы белән бәйле. А.К. Бустанов тарафыннан Табберт-Страленберг көндәлегеннән китерелгән өзеккә таянсак, кулъязма «баш рухани Ахун Әзбакый улыныкы» булган [Бустанов, 2013, с. 17]. А.К. Бустанов аны «Сабанак мирзаның һәм әсирлеккә төшкән швед офицеры Табберт-Страленбергның дусты» дип атый һәм исемен дә әйтә: Хуҗам-Шүкүр б. Әвәзбакый [Бустанов, 2013, с. 18]. Шулай ук Хуҗам-Шүкүр б. Әвәзбакый Ясәвия шәехе Дәүләт-шаһ Шаһ Габделваһһаб әл-Хөсәйни әл-Испичафиның шәкерте булган дип хәбәр итә. Һәм ул, мөгаен, мөгаллименең ярдәме белән кулъязманы кулга төшергән [Бустанов, 2013, с. 18]. Ун елдан соң, 1734 елда, тарихчы Г.Ф. Миллер кулъязманы Тобольскида «дини дәрәҗәле бер бохаралыда» күрүен әйтә, күрәсең, ул шул ук ахун булып чыга [Миллер, 1999, с. 192]. Ахунның этисенең исеменә (Әввәзбакый (Гәввәзбакый, Әвәзбакый)), шулай ук документта аның йомышлы татарлар башлыгы Сабанак Колмәмәтов белән якын мөнәсәбәттә булуы ассызыклану безгә Хуҗам-Шүкүр б. Әвәзбакыйның Тубыл йомышлы татары, ә 1692 елдан – йомышлы татарлар башлыгы, Себернең сәяси тормышында күренекле роль уйнаган Әвәзбакый Колмәммәтовның улы булган дип уйларга мөмкинлек бирә [Тычинских, 2010, с. 117–118]. Пермьдә табылган «Роспись» Хоцамшүкүр, яки Хуҗам-Шүкүр б. Әвәзбакый, «Агун Азбакеевич» – Тубылның баш дин әһеле – Тубыл йомышлы татарлары башлыгы Сабанак Колмәмәтовның бертуганы булган дип раслый [ГАПК. Ф. 314. Оп. 1. Д. 109. Л. 82].

Күрүебезчә, Колмәмәтовлар татарлар өстеннән дөньяви хакимиятне дә, дини идарәне дә үз кулларына тупларга омтылганнар. Шуңа күрә XVIII гасырның икенче яртысында морза Әвәзбакый (икенче) Колмәмәтов һәм ахун Әбтигарим Тацимов, шулай ук башлык Сабанак (икенче) Колмәмәтов исеменә «Мөселман кануннары» буенча барлык эшләрнең бары тик алар карамагына гына тапшырылуы турында иң югары күрсәтмә килә [РО ТИАМЗ. Д. № 12864. Л. 3]. Моннан тыш,

указда шулай ук «әлеге мөселман канунында» булган Тара, Томск, Төмән һәм Югары Тура ведомстволары татарлары аларга «дини эшләр буенча буйсынырга» тиеш, дип билгеләп үтелә. «По смерти помянутых головы Кульмаметева и агуна Тацимова те законные дела разбирательством случаи по их махометанскому закону и духовных чинов поныне головою Сабанаком Кульмаметевым производятся» [РО ТИАМЗ. Д. № 12864. Л. 3]. Шунысы игътибарны җәлеп итә: «мөселман кануны буенча» эшләр белән җитәкчелек итүне башта, ахун Тацимов белән берлектә, дин әһелләренә түгел, ә аристократларга – йомышлы татарлар башлыгы Әвәзбакый Колмәмәтовка һәм аның улы Сабанакка тапшырганнар. Документтан күренгәнчә, XVIII гасырның икенче яртысында әлеге эшләр белән татарлар башлыгы Сабанак Колмәмәтов шәхсән үзе шөгыльләнгән. Әмма, билгеле булганча, Тубылда ахун дип йөртелгән, Себердә татар дини иерархиясенең баш кешесе булган Әбтигарим Тацимовны Г.Ф. Миллер Сабанак Колмәмәтовның туганы дип атаган [Юшков, 1861, с. 299]. Күрәсең, Колмәмәтовлар кланы, төп дин әһелләре буларак, ахуннар вазифасын да, күпмедер вакыт үз кулында тоткан һәм нәсел буенча тапшырып барган.

Икенче яктан караганда, йомышлы татарларны гына түгел, татарлар башлыгы карамагында булган ясаклыларны да «хөкем итү һәм җәзага тарту» «мөселман кануннары» нигезендә башкарылуын игътибарга алмый мөмкин түгел [Миллер, 1996]. Күрәсең, XVIII гасырның икенче яртысында һәм дөньяви, һәм дини хакимият күпмедер вакыт Сабанак Колмәмәтов (икенчесе) кулында тупланган. Әйтергә кирәк, бу очраклы хәл түгел. Колмәмәтовлар, йомышлы татарлар башлыгы буларак, Тубылда ислам динен һәм аның позицияләрен саклауда шактый зур роль уйнаганнар. Җирле халык өстеннән зур хакимияткә ия булып һәм җирле хакимият сәясәтенә җитди йогынты ясап, алар христианлаштыру сәясәтенә актив каршы торганнар. Йомышлы татарлар шушы этник сословие төркеме булып яшәгән дәвердә, аларның уйланып оештырылган эшчәнлеге нәтиҗәсендә мөселманлыкта калганнар, дип уйларга кирәк.

XVII гасырда ук Тубыл митрополитларына патша грамоталары белән чит ил кешеләрен дә көчләп чукындыру тыелса да, бу боерыклар урыннарда еш кына үтәлмәгән. Җирле православие хакимияте барлык ысуллар белән Чиркәү тарафдарларын арттырырга омтыла, шуңа бәйле рәвештә Тубыл татарларыннан һәм бохаралылардан күпсанлы шикаятьләр килә. Татарларны актив христианлаштыруга каршы көрәшнең башында Әвәзбакый (беренче) Колмәмәтов җитәкчелегендәге йомышлы татарлар торган. Мәсәлән, 1686 елда Әвәзбакый Колмәмәтовның Тубылда яшәгән йомышлы татарларның, җирле өстенлекле татарларның (захребетные татары), ясак түләүче татарларының һәм бохаралыларның үтенеч язуы нигезендә, православие динен кабул итәргә теләүчеләрнең башта приказлар йортына гариза юлларга тиешлеге, аларны воеводалар караганнан соң гына, христиан диненә кабул итү турындагы бу үтенечләрне митрополитка

җибәрү хакында Мәскәүдән күрсәтмә килә. Митрополитның үзенә әлеге үтенечләрне кабул итү тыела һәм «не дождався из приказныя избы памятей – тех людей не крестить» дип боерык бирелә [Андриевич, 1889, с. 331–333]. Тубыл митрополиты, православиегә тарту өчен, нинди дә булса җинаять кылып, җәзадан яки элеккеге кабаладан котылу максаты белән диндәшләреннән качкан кешеләрне кабул иткән. Бу чара менә шул сәбәпле күрелгән. Тубыл воеводасына җибәрелгән 1697 елгы наказда көчләп христианлаштыруның тыелуы турында күрсәтмәләр тагын бер кат раслана: «беркемне дә көчләп чукындырмаска» [шунда ук]. XVIII гасыр башыннан Себерне колонияләштерүнең яңа этабы башлана, аны күренекле тарихчы А.В. Головнев «Филофей Лещинский эпохасы», яки «конфессиональ басып алулар эпохасы» дип атый [Головнев, 1995, с. 90]. XVIII гасырның беренче чирегендә актив рәвештә Себер халыкларын массакүләм христианлаштыру сәясәте үткәрелә башлый. Гомумән алганда, ул Пётр Беренченең эчке сәясәте белән билгеләнә. Огрызко бу турыда болай дип яза: «ставил перед церковью на первый план практическую задачу: средствами религиозного воздействия на верующих служить делу укрепления самодержавной власти» [Огрызко, 1941, с. 27]. 1706 елда Пётр митрополит Филофей Лещинскийга төньякка, остяк һәм вогуличларга (ханты һәм мансиларга) «Евангелие вәгазе» белән барырга куша. Ф. Лещинский, аның иптәшләре һәм дәвамчыларының миссионерлык эшчәнлеге нәтиҗәсендә XVIII гасырның 40–70 нче елларына Березовский краендагы ханты һәм манси халкының төп өлеше чукындырыла [шунда ук]. 1714 елгы указда вогуллар, остяклар, якутлар белән беррәттән татарларны да чукындырырга кушыла [Щеглов, 1883]. Тубыл һәм Себер митрополиты Филофей Лещинский заманында 1718–1720 елларда Тура татарлары, ә 1720 елда Обь һәм Чулым татарлары да чукындырылган. Ф.Т. Вәлиев китергән мәгълүматларга караганда, Тубыл губернасында 10 ел эчендә (1749–1758) 2 500 кеше христиан диненә күчкән [Валеев, 1993, с. 173–174]. Йомышлы татарлар яңадан көчләп чукындыруга актив каршылык күрсәткәннәр. 1724 елда митрополит Филофей Лещинский Синодка түбәндәгеләрне җиткерә: татары «подъезжают к новокрещенным и, смущая, велят именем своего начальника Сабанака церкви жечь, попов и причетников до смерти побивать и кресты побросать» [Огрызко, 1941, с. 68]. В.П. Клюева китергән мәгълүматларга караганда, 1755 елда православиегә күчкән, яңа чукындырылган (новокрещен) Павел Крупенин һәм аның иптәшләренең (16 кеше) митрополит Павел исеменә үтенеч язулары сакланган. Алар анда татарлар башлыгы Сабанак һәм бохаралылар старшинасы Алимов өстеннән шикаять белдерәләр «…Восприяли мы, нижайшие, православную христианскую веру. А понеже на нас по восприятии святого крещения по происку и домогательству татарского головы Азбакея Сабанакова и, да бухарского старшины Муллы Алимова положен неумеренной ясак. А именно по 2 рубля в год, которой они с нас спрашивают с немалою строгостию…

угрожают держать под караулом…» [ГБУТО ГА в Тобольске. Ф. 156. Оп. 2. Д. 265. Л. 3–3 об.; Клюева, 2002, с. 186–188]. Шул ук үтенеч язуында мондый юллар да бар: «Причем они, Сабанаков и Алимов, произносят и такие еще к поруганию христианской веры речи, что де хотя мы и крестились, а ис-под их власти не вышли, и что де хотят, то с нами новокрещеными, они и делают, и впредь делать будут» [ГБУТО ГА в Тобольске. Ф. 156. Оп. 2. Д. 265. Л. 3–3 об.].

Шуны да билгеләп үтәргә кирәк: «конфессиональ басып алу» этабы Себер татарларына һәм йомышлы татарларга карата, аерым алганда, Идел буендагы йомышлы татарлар белән чагыштырганда, – йомшаграк, ә Себердәге мәҗүси халыкларныкына караганда уңышсызрак уздырылган. Ерак Себердә, татар аристократиясенең социаль һәм хәрби ярдәме хакимият өчен дә бик зур әһәмияткә ия булган, бу – гаять зур Себер вотчинасының үзәктән ерак урнашуы, аның бетү куркынычы, хәтта XVIII гасырда да «башкортлар һәм кыргыз-кайсаклар» белән көрәштә татар атлы гаскәренә ихтыяҗ булу белән бәйле. Бу чорда мөселман дине мәнфәгатьләрен үтәү сәясәтен гамәлгә ашырган йомышлы мөселман татарларның ислам позицияләрен яклауда роле аеруча зур була. Себер-татар йомышлылар сословиесенә карата «йомшаклык» күрсәтү, безнең карашка, әнә шуның белән билгеләнгән. Монда дөньяви һәм дини лидерлар, шул исәптән Колмәмәтовлар кланы әйдәп баручы роль уйнаган. Клан кулында татар башлыклары һәм ахуннары, ягъни татарлар өстеннән дөньяви һәм дини хакимият югары затлары вазифаларының тупланузы аның вәкилләренә мөселман конфессиясе позицияләрен яклау буенча уйланылган сәясәт алып барырга мөмкинлек бирә.

XVIII гасыр мөселман дин әһелләре системасында ахуннар

1788 елда Екатерина II Мәхкәмәи шәргыя Ырынбургыя (Оренбургское магометанское духовное собрание) оештыру турында указ чыгара. Мәхкәмәи шәргыя Ырынбургыя оештырылгач, Россия империясенең элеккеге мөселман җәмгыятен оештыру системасы үзгәреш кичерә. Мөселман дин әһелләре иерархиясенең яңа структурасы шулай ук Урал һәм Себергә таратыла.

XVIII гасыр ахырыннан Россиянең закон актларында рухани затлар категорияләре төгәл регламентлаштырыла башлый. Әгәр Мәхкәмәи шәргыя Ырынбургыя төзелгәнгәнче ахуннар җирле мөселман җәмгыятенең иң югары җитәкчеләре булсалар, ул оештырылгач, аларның статусы түбәнәя. Сайлап кую туктатыла, ахун вазифасы имамнарга Эчке эшләр министрлыгы яки Мәхкәмәи шәргыя Ырынбургыя тарафыннан аларның аерым дини-административ хезмәтләре өчен бирелә торган мактаулы дәрәҗәгә әйләнә. Дин әһелләренең әлеге төркеменә карата яңа таләпләр куела: ахун бер сыйныфлы халык училищесы курсы күләмендә рус телен белергә тиеш була. Статуслары түбәнәюгә карамастан, ахуннар, кагыйдә буларак, берничә волость кергән төбәктә вазифалары буенча руханилар арасында өлкән

дин әһеле сыйфатында зур йогынтыга ия булганнар. Аларның, шулай ук хокуклары шактый киң булып, аерым дин-көнкүреш мәсьәләләрен хәл иткәндә имамнар һәм Мәхкәмәи шәргыя Ырынбургыя арасында арадашчылар булганнар. Ахун вазифасын башкаручыларның өстенлекләренә килгәндә, Мәхкәмәи шәргыя Ырынбургыянең барлык рухани дәрәҗәләре һәм аларның балалары кебек үк, аларга да тән җәзасы бирү тыелган. Шул ук вакытта алар, үз сословиеләренә тиешле салымны түләргә, йөкләмәләр үтәргә тиеш булганнар (башка конфессия руханилары кебек өй башыннан алына торган салымны түләмәгәннәр). Шулай ук мәхәлләләр, авыл җәмгыятьләре карарлары нигезендә салымнар түләүне үз өсләренә алып, аларны салым түләүдән азат итә алганнар. Ахуннар, шәригатькә каршы килә торган гамәлләр кылган очракта, Мәхкәмәи шәргыя Ырынбургыядә җавап тотканнар. Мәхкәмәи шәргыя аларны рухани дәрәҗәдән вакытлыча яки бөтенләйгә мәхрүм итү турында карар чыгара алган [Указ Именной, 2001, с. 46–47; Мусульманское духовенство, 2006, с. 286–292]. Шулай итеп, без, мөселман дин әһелләренең бер категориясе буларак, «ахун» терминының документларда шактый иртә очравын күрәбез. Ахуннар XVI гасырда ук булганнар. XVII гасырда ахуннар дип мәхкәмә карарлары чыгару һәм дини-хокукый күрсәтмәләр бастыру хокукы булган баш дин әһелләрен атыйлар. XVIII гасырда, күрәсең, бу термин югары дини хакимияткә ия булган затны аңлаткан, өстәвенә, ул төбәк мөселманнарының дөньяви идарәсе белән тыгыз бәйләнгән булган. Шуңа күрә XVIII гасыр дәвамында мөселман халкы арасында зур абруй казанган Себер морзалары Колмәмәтовлар нәселе вәкилләренең шушы вазифада булуы очраклы хәл түгел. Мөгаен, мондый хәл Екатерина II нең 1788 елгы Мәхкәмәи шәргыя Ырынбургыя оештыру турында указына кадәр дәвам иткәндер. Ул Россия империясе мөселман җәмәгатьчелеген оештыруда элеккеге системаны тамырдан үзгәртә. Гомумән алганда, шуны әйтергә кирәк: Көнбатыш Себердәге ислам институтлары турындагы мәсьәлә алга таба да өйрәнүне таләп итә.

Әдәбият

Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссией (АИ). СПб.: Тип. Экспедиции заготовления гос. бумаг, 1841. Т. 2. 472 с.

Андриевич В.К. История Сибири. СПб.: тип. и лит. В.В. Комарова, 1889. Ч. 2. 487 с.

Бахрушин С.В. Сибирские служилые татары в XVII в. // Бахрушин С.В. Научные труды. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1955. Т. III: Избранные работы по истории Сибири XVI–XVII вв., ч. 2: История народов Сибири в XVI–XVII вв. С. 153–175.

Бустанов А.К. Фамильная хроника сибирских сайидов. Шаджара Рисаласи (текст, перевод, комментарии) // Ислам в современном мире. 2009. № 1–2 (13–14). С. 45–61.

Бустанов А.К. Ранняя версия сочинения об исламизации Сибири // «Сулеймановские чтения»: материалы XII Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием. Тобольск: Тобольск. гос. пед. ин-т им. Д.И. Менделеева, 2009. С. 159.

Бустанов А.К. Манускрипты суфийских шайхов: туркестанская традиция на берегах Иртыша // Этнографо-археологические комплексы: проблемы культуры и социума. Омск: Наука, 2009. Т. 11. С. 195–229.

Бустанов А.К. Суфийские легенды об исламизации Сибири // Тюркологический сборник. 2009–2010. Тюркские народы Евразии в древности и средневековье. М.: Вост. лит., 2011. С. 33–78.

Бустанов А.К. Книжная культура сибирских мусульман. М.: Марджани, 2013. 264 с.

Валеев Ф.Т. Сибирские татары. Культура и быт. Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. 208 с.

Головнев А.В. Говорящие культуры: традиции самодийцев и угров. Екатеринбург: УрО РАН, 1995. 606 с.

Государственный архив Пермского края (ГАПК). Ф. 314. Оп. 1. Д. 109.

Государственное бюджетное учреждение Тюменской области Государственный архив в г. Тобольске (ГБУТО «ГА в Тобольске»). Ф. 156. Оп. 2. Д. 265.

Катанов Н.Ф. Предания тобольских татар о прибытии в 1572 году мухаммеданских проповедников в г. Искер // Ежегодник Тобольского губернского музея. Вып.8. Тобольск, 1897.

Катанов Н.Ф. О религиозных войнах учеников шейха Багауддина против инородцев Западной Сибири (по рукописям Тобольского губернского музея). Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 1904. 28 с.

Клюева В.П. К вопросу о деятельности Следственной о татарах и бухарцах комиссии (сер. XVIII в.) // Тюркские народы: материалы V Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири». Тобольск; Омск, 2002. С. 186–188.

Маслюженко Д.Н. Деятельность суфийских орденов на территории Тюменского и Сибирского ханств // Вестник Томского государственного университета. История. 2015. № 2 (34). С. 5–9.

Маслюженко Д.Н. Процесс исламизации населения юга Западной Сибири в XIII–XVI вв. // Золотоордынское обозрение. 2019. Т. 7, № 1. С. 131–158.

Миллер Г.Ф. Сибирь XVIII в. в путевых описаниях // История Сибири. Первоисточники. Новосибирск: Сиб. хронограф, 1996. Вып. 6. 310 с.

Миллер Г.Ф. История Сибири. 2-е изд. М.: Вост. лит., 1999. Т. 1. 630 с.

Мусульманское духовенство // Ислам на территории бывшей Российской империи: энцикл. словарь. М., 2006. Т. I. С. 286–292.

Исхаков Д.М. Сеиды в позднезолотоордынских татарских государствах. Казань: Татар. кн. изд-во, 1997. 78 с.

Исхаков Д.М. Институт сеййидов в Улусе Джучи и позднезолотоордынских тюрко-татарских государствах. Казань: Фэн, 2011. 228 с.

Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар (III – середина XVI вв.). Казань: Школа, 2007. 356 с.

Огрызко И.И. Христианизация народов Тобольского Севера в XVIII в. Л.: Учпедгиз, Ленингр. отд-ние, 1941. 148 с.

Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. СПб., 1872. Ч. IV: Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар. 411 с.

Рукописный отдел Тобольского историко-архитектурного музея-заповедника (РО ТИАМЗ). Д. № 12864.

Селезнев А.Г., Селезнева И.А. Сибирский ислам: региональный вариант религиозного синкретизма. Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2004. 72 с.

Селезнев А.Г., Селезнева И.А., Белич И.В. Культ святых в сибирском исламе: специфика универсального. М.: Марджани, 2009. 216 с.

Селезнев А.Г., Селезнева И.А. Религиозная культура // Тюменское и Сибирское ханства. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2018. С. 232–255.

Татауров С.Ф., Корусенко М.А. История ислама в Западной Сибири: междисциплинарный подход к хронологии и периодизации // Былые годы. 2015. Т. 38, ч. 4. С. 798–807.

Тычинских З.А. Служилые татары и их роль в формировании этнической общности служилых татар (XVII–XIX вв.). Казань: Фэн, 2010. 288 с.

Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). М., 1987. Т. 36: Сибирские летописи, ч. 1: Группа Есиповской летописи. 384 с.

Указ Именной, данный Генерал-Поручику Каменскому 28 января 1783 г. – О дозволении подданным Магометанского закона избирать сами у себя ахунов // Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика). М., 2001. С. 46–47.

Усманов М.А., Шайхиев Р.А. Образцы татарских народно-краеведческих сочинений по истории Западной и Южной Сибири // Сибирская археография и источниковедение. Новосибирск: Наука, 1979. С. 85–103.

Щеглов И.В. Хронологический перечень важнейших данных из истории Сибири (1032–1882 гг.). Иркутск: Вост.-Сиб. отдел ИРГО, 1883. 779 с.

Юшков И.Н. Сибирские татары // Тобольские губернские ведомости. Тобольск, 1861. № 35–45.

DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania University Press, 1994. 638 p.

DeWeese D. The Descendants of Sayyid Ata and the Rank of Naqib in Central Asia // Journal of the American Oriental Society. 1995. Vol. 115, № 4. P. 619–634.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы,
тарих фәннәре кандидаты, Россия Фәннәр академиясе Урал бүлегенең Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре